مختيار احمد ملاح

پالي ٻوليءَ جو سنڌيءَ سان تاريخي تعلق

The historic relations of Sindhi with Pali language

Abstract:

Pali is Buddhist religion's sacred language since antiquity as per writings of the European classical linguists, though no more spoken; it is used in the religious hymns, odes, incantations and sermons ritualistically. Derived from the Mogadhi Prakrit, it's a progeny of Sanskrit. Etymologically meaning the Series or systematic order of the Buddhistic books or tomes. Ernest Trumpp traces the very origin of Sindhi from Sanskrit via the process of Pali. Bherumal is the first Sindhi researcher who surmises Pali's tangible and conspicuous impact on Sindhi language's birth and origin. Buddhists state that word Pali stand for "nurture/ or nourishment"-the language which has nurtured sacred doctrines, maxims and principles of Buddhism. Jairamdas Daulatram maintains that Pali has evolved from Sanskrit and was prevalent in Sindh in the classic times of the golden yore. Dr.Baloch determines its ascendancy in 600 B.C. in Buddhistic Age Urgent research is in order to hypothesize and conclude the exact connection / linkage lexical, semantic and Grammatical between Pali and Sindhi languages since evidence abounds about its existence during the Rai Dynasty in Sindh .The cave writing by the saints and sages found inside the Khirthar range bear testimony to the chronological pristine usage of Devanagari scripted Pali in Sindh but the historic period is not known and needs further serious in-depth research by the scholars.

پالي زبان، ٻڌ ڌرم وارن جي ڌرمي ۽ مقدس ٻوليءَ جو درجو رکي ٿي. اڄ بہ سريلنڪا، نيپال ۽ ڪن ٻين هنڌن تي هن ٻوليءَ کي سمجهندڙ ڪيترا عالم ۽ وِدوان موجود آهن. رائيل ايشياٽڪ سوسائٽيءَ جو ايڊيٽر برک ماهر لسانيات ۽ قديم آثارن جو ماهر جيمس پرنسيپ، پاليءَ جي تاريخي اهميت بيان ڪندي لکي ٿو:

> "پالي ٻڌازم سان وابسطہ حڪمرانن جي سرڪاري زبان آهي، جيڪا ڪنهن زماني ۾ هندستان ۾ ڳالهائي ويندي هئي. اها هاڻي ٻڌازم جي

ڏرمي علم ۽ ڄاڻ جي ڪتابن سان سريلنڪا ۾ موجود آهي ۽ گنگا ڪان پري وارن ملڪن ۾ گهٽ وڌ مستشرقين جي اثر هيٺ سنسڪرت جي اثر ڪري ٻڌ ڌرم جي تعليم جي ڪري پري پري تائين پهتي“. [1]

ٻئي طرف انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا موجب:

”هيءَ ٻڌ ڌرم وارن جي مذهبي ۽ مقدس ٻولي آهي، جنهن ۾ ٻوڌي نوشتا ۽ ڪتاب لکيا هئا. هيءَ ٻولي اڄڪلھ ڪٿي بہ ڳالهائي نہ ٿي وڃي، صرف مذهبي جنترن منترن يا ڏڻن تهوارن تي ڪم اچي ٿي. هندوستان، پاڪستان ۽ سريلنڪا جي ڪيترن پراڻن وهارن ۾ هيءَ ٻولي اڪريل ملي ٿي. ٻڌ ڌرم جو سڄو ادب هن ٻوليءَ ۾ لکيل ملي ٿو. هيءَ ٻولي هند يورپي، هند ايراني ۽ هند آريائي ٻولين جي خاندان مان آهي. هيءَ ٻولي پال لپيءَ ۾ لکي وڃي ٿي، جيڪا ديوناگريءَ تان ورتل آهي. جڏهن سنسڪرت ٻولي ڀيهر رواج ۾ آئي تہ هن ٻوليءَ جو اوج ختم ٿي ويو. هن ٻوليءَ جو مرڪز سريلنڪا آهي، جتي ڪي ’پالي‘ عالم بہ ملن ٿا. سريلنڪا جي تاريخ بہ هن ٻوليءَ ۾ لکيل آهي“. [2]

اهڙيءَ طرح انٽرنيٽ تي انسائيڪلوپيڊيا وڪيپيڊيا ۾ 19 صديءَ جي عالم رابرٽ سيزر چلڊرس جي حوالي سان ڄاڻايل آهي:

” جاگرافيائي طور پالي جو نالو ’موگادهي پراڪرت‘ هو جنهن جي ڪري ان جو مطلب آهي ”قطار“ ، ”ترتيب“ يا ”سلسلو“. ان مان اهو مطلب ٿيو تہ ٻوڌي ڌرمي ڪتابن جي قطار“. [3]

ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽُرمپ پڻ سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد ڪي پاليءَ جي حوالي سان ڄاڻائي ٿو. ارنيسٽ ٽرمپ 1872ع ۾ سنڌي گرامر لکيو جنهن ۾ سنڌي زبان تي ويچار پڻ پيش ڪيا. گرامر لکڻ وقت سنڌي ٻوليءَ کي سنسڪرت مان ڄايل ڏيکاريو. هن سنڌي زبان لاءِ هن ريت خيال پيش ڪيو آهي تہ:

سنسڪرت

↓

پراڪرت

↓

پالي

↓

شوريسني

↓

اپڀرنش

↓

وارچڊ

↓

سنڌي (*يارهين صدي*)

هڪ ٻئي انگريز محقق وليم هنري واٽسن سال 1839ع ۾ سنڌي گرامر جو هڪ ڪتاب لکيو، جيڪو لنڊن جي برٽش لائبرريءَ ۾ محفوظ آهي. ان جو چوڻ هو ته سنڌي ٻوليءَ جو بنياد قديم آريائي ٻولين مان آهي، پر سنڌس مخالفت ۾ رچرڊ برٽن جو موقف هو ته اهو خيال درست نه آهي.

سنڌ ۾ پاليءَ تي سڀ کان اول تحقيق ڀيرومل مهرچند آڏواڻيءَ ڪئي هئي. ڀيرومل لکي ٿو ته:

> ”گوتم ٻڌ، جو عيسوي سنه کان ڇهه صديون ڪن اڳي ٿي گذريو آهي، تنهن جي وقت ۾ سنسڪرت ٻولي اڪثر ڪري برهمڻ ڄاڻندا هئا. ٻيا ماڻهو عام طرح هڪ جهوني پراڪرت ٻولي ڳالهائيندا هئا، جا هاڻ ’پالي‘ سڏجي ٿي. انهيءَ سبب گوتم ٻڌ پنهنجي ڌرم جو پرچار انهيءَ قديم پراڪرت ۾ ڪيو ته سنڌس متا ماڻهو پوريءَ طرح سمجهن. هن حقيقت مان انسائڪلوپيڊيا برٽنيڪا وارن اهو بلڪل پورو انومان ڪيو آهي ته عيسوي سن کان اٽڪل هڪ هزار ورهيه اڳي سنسڪرت ڦري پالي ٿي هئي، جنهنڪري گوتم ٻڌ کي انهيءَ ٻوليءَ ۾ پرچار ڪرڻو پيو هو. ڪي يوروپي عالم چون ٿا، ته ’پالي‘ لفظ اصل ۾ آهي سنسڪرت لفظ ’پرالي‘، معنيٰ سِٽ (ڪتاب جي)، ڌرمي ليک. ٻڌ ڌرم وارن جا ڌرمي پستڪ ان ۾ لکيل آهن، تنهنڪري اهو نالو پيو اٿس. ٻڌ ڌرم وارا چون ٿا، ته سنسڪرت ۾ ’پال‘ معنيٰ پالڻ، تنهنڪري ’پالي‘ ٻولي معنيٰ اها ٻولي، جنهن ۾ ٻڌ ڌرم وارن جا ڌرمي متا پاليل يا سنڀاليل آهن“.(4)

ايس. ڪي. چيٽرجي بہ پاليءَ جي تاريخ جي باري ۾ گهڻي معلومات ڏني آهي. هو لکي ٿو:

”هند آريائي ٻولي جي وچولي دور جي آخر ۾ جڏهن قديم آريائي زبان پنهنجون تقريبا سموريون صوتيائي خصوصيتون وڃائي چڪي هئي ، تڏهن ، وچولي مالوهہ وارو لهجو پاليءَ جي صورت اختيار ڪرڻ لڳو“.[5]

هو وڌيڪ لکي ٿو تہ:

ٻڌ ڌرم جو پايو وجهندڙ ، گوتم ۽ جين ڌرم جو پايو وجهندڙ مهاوير، ٻنهي پنهنجا قول ۽ چوڻيون ’پراچيہ‘ لهجي ۾ ڏنا آهن. ٻڌ ڌرم جي قولن کي اشوڪ جي زماني بعد مغربي لهجن يعني قديم شوارسيني ۾ آندو ويو. اهڙين حالتن ۾ جڏهن ڪو متن هڪ مان ٻئي ۾ آندو ويندو هو تڏهن پهرئين لهجي جا ڪيترائي اثرات ٻئي لهجي ۾ داخل ٿي وڃن ٿا. ان مغربي لهجن ۾ ٻڌ ڌرم جا قول ترجمو ڪري آندا ويا. پاليءَ جي لفظي معنا آهي’متن‘. پاليءَ جون مکيہ صوتياتي ۽ صرفياتي خصوصيتون هند آريائي جي وچئين دور واري شوارسيني سان ميل کائين ٿيون. پالي بطور ادبي ٻولي 200 ق.م کان 200ع تائين عروج تي اچي چڪي هئي، تنهن پنهنجون ڪيتريون قديم خصوصيتون قائم رکيون“.[6]

پالي ٻولي ۽ ان جي رسم الخط جي هڪ تاريخ آهي، جنهن جو واسطو سنڌي زبان سان جوڙڻ ۽ ڳولڻ لاءِ کوجنا جي ضرورت آهي. جئرام داس دولت رام ٻڌايو آهي تہ:

”پالي ٻولي بہ سنسڪرت مان نڪتل آهي ۽ سنڌ ۾ گهڻو چالو هئي، ان جو سنڌي ٻوليءَ سان جيڪو ناتو هو تنهن تي اجا اونهي کوج ڪانہ ٿي آهي. اها ٿيڻ گهرجي. منجهس ڪيترائي اکر آهن جي سنڌيءَ جهڙا آهن. سنڌ ۾چالو پالي ڪيتري قدر ان زماني جي سنڌيءَ جو روپ هئي، کٽي چئجي ان وقت جي سنڌي هئي، تنهن کوج لهڻي، پر گهٽ ۾ گهٽ پاسجي ائين پيو تہ براهمي لپي ئي ان وقت (اٽڪل 17 صديون اڳ) سنڌ ۾ چالو هئي، پالي ان زماني جي سنڌي، ٻنهي ٻولين

لاءِ ڪم ايندي هئي. براهمي لپيءَ کي هندوستان جي سڀني علائقائي ٻولين جي خطن جي ماءُ سمجهيو ويندو آهي. براهمي لپيءَ کي بعد ۾ ديوناگري ٻولي پراڻي لپي جيمس-ڊي- آلوس جي ڪتاب واري ارڏامگدي، براهمي ۽ انگريزيءَ ۾ به لکجي پئي".[7]

سنڌ ۾ پالي ٻولي ڪڏهن شروع ٿي، ان جو لکت ۾ ڪيترو واهپو رهيو ان حوالي سان ڪا خاص تحقيق اڃا نه ٿي آهي ۽ ڪيترائي سوال آهن، جن جا جواب به ملن ٿا، مثال طور :

- ✓ پالي ٻوليءَ جو سنڌ ۾ ڪيترو واهپو هو، اهو ڪڏهن شروع ٿيو ۽ ڪڏهن ختم ٿيو؟
- ✓ پاليءَ جو سنڌي زبان تي ڪيترو اثر هو؟
- ✓ پالي ٻوليءَ ۾ سنڌي زبان جا اڄ به ڪيترائي لفظ موجود آهن، ڇا سنڌيءَ جو پاليءَ تي اثر پيو يا وري پالِيءَ جو سنڌيءَ تي اثر پيو؟
- ✓ سنڌ ۾ تخليق ٿيندڙ يا ٻوڌن طرفان آندل ادب ڪيڏانهن گم ٿي ويو؟

جيمس پرنسيپ تمام وڏي دعويٰ ڪندي لکيو آهي ته:

" پالي دراصل سنڌ جي ئي زبان آهي... اهو هڪ قابل اعتبار عقيدو آهي ته پالي زبان، جيڪا سنسڪرت مان بگڙيل آهي، اها اصل ۾ اولهائون لهجو آهي، سنڌ ۾ رهندڙ سهيا (Sahya) قوم ڳالهائيندي هئي. سُراشٽر ۽ گجرات کان جڏهن اهي اتر کان ڪپل وستو (Kapilovasto) ۽ مگاڌا جي گنگٽ صوبي ڏانهن هجرت ڪري ويا، تڏهن هن لهجي کي سنڌو زبان، جيڪو مگاڌي مان ورتل هو ، سڏجڻ لڳو".[8]

سنڌ ۾ عربن جي حڪومت کان اڳ مذهبي طور ماڻهن جي اڪثريت ٻڌ ازم سان وابسته هئي، بلڪ هن پوري خطي ۾ ٻڌ ازم رياستي مذهب جي حيثيت رکندڙ هو. ٻڌ ڌرم جي ڪتابن مان خبر پوي ٿي ته گوتم ٻڌ سنڌ مان به گذريو هو ۽ سندس چيلن سنڌ ۾ تمام گهڻي تبليغ ڪئي هئي. موريا گهراڻي جي حڪمران چندر گپت پوري ملڪ ۾ ٻڌ ازم کي زور ونرايو. ان دور ۾ سنڌ جون سرحدون ڪشمير تائين ڦهليل هيون، Early History of India جو ليکڪ، لکي ٿو ته:

"اشوڪ اعظم جنگ کان نفرت ڪندي ٻڌ مذهب اختيار ڪيو. سنڌ مان آيل اُپگپت نالي هڪ ٻوڌي عالم جي اثر هيٺ اشوڪ جنگين واري واٽ ڇڏي امن ۽ شانتيءَ جي راهه اختيار ڪئي. چندر گپت جي زماني ۾سنڌ جا ڪيترائي جوتشي، شاعر ۽ اديب سندس دربار ۾ رهندا هئا. سنڌ ۾ هي دؤر ٻڌ ڌرم جي عروج جو دؤر هو".[9]

گوتم ٻڌ جا قول ترجمو ڪري سنڌ ۾ پڙهه آندا ويا، جن کي "پاليءَ" رسم الخط ۾ پڙهبو هو. پالي ان زماني ۾ سنڌ جي سرڪاري ٻوليءَ جو درجو حاصل ڪري چڪي هئي. ان ڏس ۾ جيرامداس لکيو آهي تہ: "موهن جي دڙي جي مٿين تهن مان ٺڪر جا پنج ٽانءَ لڌا اٿن، جي پاٽي پيئڻ جي ڪم ايندا هئا. هرهڪ ٽانءَ تي اڪريل لکت پالي ٻولي ۽ براهمي لپيءَ ۾ آهي".[10]

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مطابق "پالي زبان جو عروج تقريباً (600 ورهيہ قبل مسيح) توڙي مهاتما ٻڌ جي زماني سان شروع ٿئي ٿو. انهيءَ زماني ۾ توڙي ان کان گهڻو پوءِ، اَشوڪ جي حڪمراني (تقريباً 250 ورهيہ قبل مسيح) سوڌو سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم جي پرچار جو تاريخي ثبوت ڪونہ ٿو ملي. اَشوڪ جي مذهبي پرچار جي ڪابہ لکيت سنڌ ۾ موجود ڪانهي. سنڌ کي ويجهي ۾ ويجهو اَشوڪ جون لکيتون شايد شهباز ڳڙهي ۽ مانسهره واريون آهن، جيڪي پالي ٻوليءَ جي مقامي محاوري (dialect) ۾ اُڪريل آهن. انهيءَ ڪند ٿيل محاوري مان سمجهجي ٿو تہ اَشوڪ جي ڏينهن ۾، خود پالي پراڪرت اتر – اولهہ هندوستان جي مقامي محاورن جي قالب ۾ بند ٿي چڪي هئي."[11]

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪنشڪ دؤر جي پالي عبارت ۾ لکيل هڪ ڪتبي جو نمونو پنهنجي ڪتاب 'سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ' ۾ ڏنو آهي، جيڪو ٽامي جي ٿالهيءَ تي اڪريل آهي. اها ٿالهي بهاولپور کان سورنهن ميل ڏکڻ –اولهہ طرف ٻڌ ڌرم جي جهوني مندر 'سئي وهار' جي کنڊرن مان هٿ آئي هئي. هن ڪتبي کي 'بختي پاليءَ' جو ڪتبو تسليم ڪيو ويو آهي. (ڪتبي جو عڪس صفحي 22 تي ڏسندا)

ناميارِي محقق ايم.ايڇ. پنهور ان ساڳئي سلسلي ۾ لکيو آهي تہ:

"پالي اها ٻولي هئي جيڪا بِهار ۾ ڳالهائي ويندي هئي ۽ اها چندر گپت موريا جي راڄوڪي (321_298 ق.م) هـــئي، جنهن ۾ ان کـــي

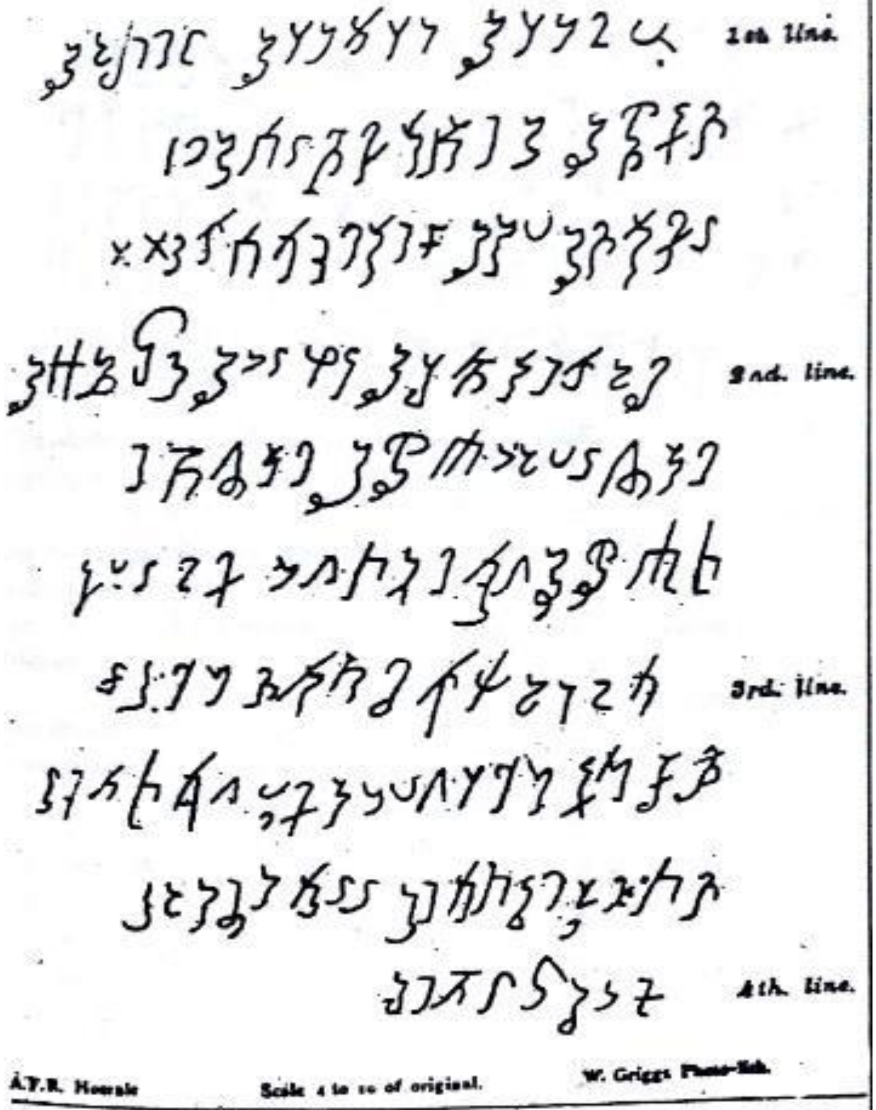

[۲] "سٽي وهار" مان لڌل "بختي ٻالي" ڪتبو، صاف صورتخطيءَ ۾ لکيل

(ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ڪتاب ۾ ڏنل ڪنشڪ دؤر جي پالي عبارت ۾ لکيل هڪ ڪتبي جو نمونو)

سلطنت جي سرڪاري ٻوليءَ طور رائج ڪيو ويو هو. گنڌارا وارا نوشتہ ڏيکارن ٿا تہ پالي ٻولي ڪشميري، سنڌي ۽ سرائيڪيءَ سان ڪي ساڳيائپون (Similarities) پيدا ڪري ورتيون هيون. انهن ڏينهن ۾ ان جون اتر-اولهائين اپکنڊ ۾ تي مختلف صورتون اڀري آيون هيون: پهرين سنڌ ۽ راجپوتانہ ۾، ٻي گجرات ۾ ۽ ٽين مرڪزي انڊيا ۾. پنهنجي صورت وڃائي پراڪرتن(Prakrits) کي جنم ڏيڻ جو سبب اهو نہ هو تہ ڪو پالي ٻولي مقامي ٻولين سان رلي ملي وئي هئي. موريا دربار ۾ لکشڻ (Lakhshan) 300 ق.م ڏاري پراڪرت ٻوليءَ جو وياڪرڻ (گرامر) لکيو هو پر ان بابت اهو چوڻ وڏي ڪ درست ٿيندو تہ اهو ان پاليءَ جو وياڪرڻ آهي جيڪا ٻهار ۾ آخري صدي ق.م جي پوئين اڌ ۽ پهرئين صديءَ عيسويءَ جي پهرئين اڌ دوران ڳالهائي ويندي هئي. سنگم (Sangam) شاعري تامل ٻوليءَ ۾ ڪئي وئي. ان شاعريءَ ۾ سنڌ لفظ ۽ سنڌي وياڪرڻي لاڙا ڳولڻ لاءِ سنڌي عالمن اڃا ان جو اڀياس نہ ڪيو آهي. سنڌ ٻوڌين جي سگهاري اثر هيٺ ڪُشنَن (Kushans) کان پوءِ ٿي اچي سگهي (65-140ع). توڙي جو سِٿين (Sythian) ۽ پارٿيُن (Parthian) ان کي سنڌ ۾ ڪي هڪ سَو ورهہ اڳ جاري ڪيو هو. ان ڪري ظاهر آهي تہ سنڌيءَ تي پاليءَ جو اثر پهرين صدي عيسويءَ کان پوءِ ئي ٿي سگهيو هوندو". [12]

محمد صلاح الدين پنهنجي ڪتاب ۾"پٽاليني، راوڙ ۽ پالي" ۾ ڪيترائي اهڙا لفظ ڏنا آهن، جيڪي پالي ۽ موجوده سنڌيءَ ۾ اڄ بہ موجود آهن. هن ڪتاب ۾ پالي ٻولي ۽ سنڌي ٻوليءَ جي سنٻنڌ، ٻڌمت ۽ جين ڌرم وغيره موضوعن تي معلوماتي مواد پيش ڪيل آهي. هن ڊڪشنرين جي مدد سان ۽ ابتدائي سکيا ڏيندڙ ڪتابن جي مدد پاليءَ منجهان انهن لفظن جي چونڊ ڪئي، جيڪي اڄ بہ سنڌي ٻوليءَ ۾ ساڳي اچار ۽ ساڳي معنيٰ سان ڪتب اچن ٿا. صلاح الدين لکي ٿو تہ:

"...جڏهن اسان جا سنڌي دانشور، جن ڪڏهن بہ پالي ٻوليءَ جي باري ۾ ڪا ڄاڻ حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي، اڄ ڄاڻائيءَ ۾ پنهنجون

پاڙون سنسڪرت، سامي يا عربي ٻولين ۾ ڳولين ٿا. گوتم ٻڌ "ساڪيا" لوڪن منجها هو لفظ "ساڪ" ڀراڙيءَ ۾ اڄ به واپرائجي ٿو ۽ ساڳي "مٽ" جي معنيٰ ۾ چوٽي آهي ته هن سان اسان جو ڪهڙو سڱ سياڪو آهي. يا لوڪ گيت ۾ هيءَ سٽ:

ڪهڙو سڱ سياڪو، جيجان تن جتن سان

خود شاھ صاحب مٿيون لفظ سر سسئيءَ ۾ ساڳي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو آهي. ٻيو سيني ڪان اهم نقطو هيءُ آهي ته تهذيب، تمدن ، سڀيتا، رهڻي ڪهڻيءَ جا نِيَمَ اولھ کان اوڀر ڏي ويا آهن. هندن جي دعويٰ آهي ته سندن سڀيتا جو بڻ بڻياد ويد موجوده سنڌو ماٿري واري ڀونءِ ۾لکيا ويا ۽ پوءِ وڏندي وڏندي بهار ۽ بنگال تائين پهتا ته ڇا گوتم ٻڌ جو سنڌي لوڪن مان هجڻ نا ممڪن آهي؟ جڏهن ته چندر گپت موريا کي يوناني ليکڪ اڻ سڌي طرح سان "پٽالا" جو حاڪم موريس (Moeris) ڪري ڄاڻائي چڪا آهن. جنهن مان ظاهر آهي ته پالي اهائي سنڌي ٻولي آهي جنهن ۾ گوتم ٻڌ پنهنجا ويچار پڌرا ڪيا".(13)

پالي ٻوليءَ تي وڏي پيماني تي تحقيق ٿيڻ گهرجي ، ڇو جو جيڪي سنڌي ۽ پالي زبان ۾ هڪجهڙايون رکن ٿا ۽ ساڳيون لفظي معنائون رکن ٿا. پاليءَ جو سنڌ ۾ راءِ گهراڻي تائين سگهارو اثر هو. پر ان دور جون لکتون زماني جي انقلابن سبب شايد ضايع ٿي ويون. سنڌ ۾ جبلن ۾ جي وڏي قطار 'کير ٿر' ڌرتيءَ جي وجود سان گڏوگڏ موجود آهي، انهن جبلن جي غارن ۾ اوائلي پير، پنڊت ۽ سنت تياڳ وڻندا هئا. انهن غارن ۾ به تصويري لکتن سان گڏوگڏ ديوناگري ۽ پاليءَ جون به ڪيتريون لکتون موجود آهن، جيڪي ڌرمي حوالي سان لکيون ويون آهن. بهرحال انهن لکتن جي دورن جو تعين نه ٿيو آهي، جنهن تي تحقيق جي ضرورت آهي، کيرٿر جي جبلن ۾ ڪيترائي غار موجود آهن، جن ۾ چٽسالي ۽ لکتن جو ڪم ٿيل آهي، اهو هڪ اهڙو موضوع آهي، جنهن تي تحقيق جو سلسلو باقاعدگيءَ سان هلڻ گهرجي.

حوالا

1. Survey of the Pāli Manuscript Collection in the Royal Asiatic Society , 1870
2. فهميده حسين، (چيف ايڊيٽر) ’انسائيڪلو پيڊيا سنڌيانا‘ جلد ٽيون، سنڌي لئنگيج اٿارٽي،حيدرآباد 2011، ص 81
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Pali
4. آڏواڻي، ڀيرومل مهرچند: سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو 2004ع
5. S.K Cheterji: “Origin and Development of Bengali Language, Calcutta university press, 1926 ، p, 55-56 ساڳيو حوالو ص
6. Ibid. p-56
7. جٿرام داس دولت: ”سنڌي ٻولي ۽ لپيءَ جو اتهاس“،سنڌي لئنگئنيج اٿارٽي، حيدرآباد ،2011ع
8. Survey of the Pāli Manuscript Collection in the Royal Asiatic Society , 1870
9. ملاح، مختيار احمد:”سنڌي رسم الخط جي مختصر تاريخ“، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي،حيدرآباد، 2013ع، ص 76
10. جٿرام داس دولت:”سنڌي ٻوليءَ لپيءَ جو اتهاس“، سنڌي لئنگئنيج اٿارٽي، حيدرآباد، 2011، ص 36
11. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش خان: ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ“،پاڪستان اسٽڊي سينٽر، ڄامشور، 1990ع، ص 18
12. ايم.ايچ. پنهور/ ڊاڪٽر محبت ٻرڙو: ”آڳاٽي سنڌي ٻولي“ ، ڊاڪٽر محبت ٻرڙو اڪيڊمي، قمبر، 2010ع
13. محمدصلاح الدين : ”پٽاليني، راوڙ ۽ پالي“، زين پبليڪشن، ڪراچي، 2010، ص 277